

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

Gale Stokes (urednik)

From Stalinism to Pluralism

Oxford University Press, 1996., str. 294

Jedna od najuglednijih svjetskih izdavačkih kuća 'Oxford University Press' objavila je ove godine drugo izdanje knjige Galea Stokesa, *From Stalinism to Pluralism*. Prilikom svoga prvog objavljivanja prije pet godina, ta je knjiga (podnaslovljena kao 'dokumentarna povijest Istočne Europe nakon 1945.') postigla značajan uspjeh, postajući obaveznom lekturom za studente prilika s istočne strane 'Željezna zastora' između 1945. i 1989. godine. Drugo izdanje je sad prošireno novom građom o zbivanjima nakon rušenja Berlinskog zida, ponajprije novim poglavljem o ratu u zemljama nekadašnje jugoslavenske federacije.

Podijeljena u pet poglavlja ('Staljinistički trenutak', 'Marksistička kritika', 'Antipolitika i uzmičanje k etici', 'Povratak politici' i 'Nakon pada'), ovaj je knjiga zapravo kolekcija 53 (uglavnom skraćena) dokumenta vremena kojim se bavi. Cita se u jednom dahu, prije svega zato što se autor (profesor istočnoeuropskih i balkanskih studija na američkom Rice University) potrudio da je strukturira dinamički i što nije dopustio da se ona pretvori u dosadnu i pretencioznu enciklopediju. Umjesto da daje vlastite interpretacije događaja ili da vlastitom selekcijom pokaže na koju se stranu stavio, Stokes prezentira originalne dokumente, a on niže nekoliko autor-skih priloga koji ih osvjetljavaju s različitih strana. U prvom se poglavljju

tako mogu naći dokumenti s Jaltke konferencije, pa svjedočenja Winstona Churchilla o ključnim pregovorima između svjetskog rata, te izvorni tekstovi Harryja Trumana ('Trumanova doktrina') i Andreja Zdanova ('Dvoblokovska politika'), koji nam pomažu da razumijemo izvore bipolarne strukture razvijene nakon rata. A onda slijedi intervju s izvornim staljinistom Jakubom Bermanom i slavni tekst Czeslawa Milosza 'Ketman' (treće poglavlje Miloszeve knjige 'Zarobljeni um'). Gales nas dalje vodi kroz izvornu korespondenciju između Staljina i Tita, a završava sa (danas i za nas) šokantnim tekstovima o suđenju mađarskom 'titoisti' Laszlu Rajku i češkom partijskom vodi Rudolfu Slanskom.

U drugom poglavljju, autor objavljuje kraće izvratke iz tekstova mađarskog komunističkog reformatora Imre Nagyja, jugoslavenskog disidenta Milovana Dilasa, filozofa Gyorgya Lukacsja, Jacea Kurona i Mihaila Markovića, partijskih intelektualaca Zdeneka Mlynara i Ludvika Vaculika, da bi (pomalo duhovito) završio s tekstom Leonida Brežnjeva o "Brežnjevljevoj doktrini ograničena suvereniteta". Citatelj tu može naći korisne upute o pojmovima, kao što su "nova klasa", "grupa 'Praxis'", "Praško proljeće", "mađarska revolucija", "bratska pomoć" i slični.

Treće poglavlje tom popisu respektabilnih istočnoeuropskih intelektualaca koji su se odupirali komunističkoj autokraciji, dodaje imena Leszeka Kolakowskog, Györgyja Konrada, Milana Kundere, Ivana Szelenyia i Vaclava Havela. To poglavlje također sadrži i tekst Willyja Brandta o "Istočnoj politici", te dijelove češke "Povelje 77" i Helsinškog sporazuma. Među prilogima objavljenim u tom poglavljju posebno su značajni Havelov tekst "Moć nemoćnih" te Konradova "Antipolitika", koji su

obavezna literatura za svakog ozbiljnog studenta Istočne srednje Europe.

Četvrto poglavlje, između ostalih tekstova, donosi i govor Pape Ivana Pavla II. u Varšavi neposredno nakon što je izabran za poglavara Katoličke crkve (1979.), program poljskog sindikata "Solidarnost", tekst objave ratnog stanja u Poljskoj (koji je general Jaruzelski pročitao na poljskoj televiziji 13. 12. 1981.), Kunderin izvrstan tekst "Tragedija srednje Europe", Michnikovo "Pismo iz gdanjskog zatvora", pomalo dosadni govor Tadeusza Mazowieckog prilikom preuzimanja pozicije poljskog premijera, te govor češkog predsjednika Havela za Novu godinu 1990., tri dana nakon njegova stupanja na dužnost.

Napokon, peto se (novo) poglavlje bavi nacionalizmom, kolapsom Jugoslavije i naslijedom kojeg je ostavio sovjetski predsjednik Gorbačov. U tom dijelu knjige objavljen je značajan govor bugarskog predsjednika Želje Želeva o makedonsko-bugarskim odnosima, izgovoren na Ilinden 1993. godine, kao i dvije adrese Mihaila Gorbačova: njegov tekst "Zajednički europski dom" iz srpnja 1989., te Gorbačovljev 'abdikacijski' govor s kraja 1991., kojim je objavio da i predsjednički ured i država kojoj je predsjedavao prestaju postojati.

Za one koji analiziraju zbivanja u Jugoslaviji i njenim zemljama nasljednicama, bit će korisno pročitati dijelove memoranduma Srpske akademije znanosti i umjetnosti (1986.), izvatke iz teksta Dimitrija Rupela "Slovensko narodno pitanje", preambulu Ustava Republike Hrvatske te govor Harisa Silajdžića pred Konferencijom za ljudska prava u Beču u dane pada Goražda u lipnju 1993. Ipak, pomalo iznenađuje da Stokes nije u svoju knjigu uvrstio, recimo, detalje iz govora hrvatskog predsjednika Tuđmana na prvom općem saboru Hrvatske demokratske zajednice (travanj 1990.), ili njegov govor u Saboru prilikom proglašenja Ustava (prosinac 1990.), koji

bi se izvrsno uklopili u kontekst knjige. Oni koji svoje istraživanje fokusiraju na posljednje godine Jugoslavije i prve godine samostalnosti njezinih nasljednica, mogli bi autoru sugerirati i druge relevantne tekstove, kao što su govor srpskog predsjednika Miloševića na Gazimestanu (1989.), govor bosanskog predsjednika Izetbegovića u Foči (1990.), ili slovenskog predsjednika Kučana pri proglašenju slovenske nezavisnosti (lipanj 1991.) — koji su imali programski značaj i čiji su autori imali većeg utjecaja na razvoj događaja od Rupela i srpskih akademika.

No, valja razumjeti i pozdraviti autorovu namjeru da napravi iscrpnu, a opet ne nepodnošljivo dugačku zbirku važnih dokumenata u poslijeratnoj povijesti istočne Europe. U toj je svojoj namjeri Gale Stokes potpuno uspio, uštedjevši svojim i drugim studentima mnogo vremena, nudeći im važne izvore o istočnoeuropskoj poslijeratnoj povijesti u knjizi koja nema niti 300 stranica.

Dejan Jović

Recenzija

Ian Jeffries (urednik)

Problems of Economic and Political Transformation in the Balkans

Pinter, London, New York, 1996., str. 191

Među ekspertima za ekonomsku i političku transformaciju Istočne Europe traje rasprava o tome je li više uopće opravdano govoriti o "Istočnoj Europi", pojmu koji je tako izrazito vezan uz hladnoratovsku bipolarnu strukturu Europe. Jedna grupa autora tvrdi da je

sličnost među zemljama europskog istoka proizvod i predratnih, a ne samo poslijeratnih političkih okolnosti, pa da stoga pojam “*Istočna Europa*” može preživjeti pad Berlinskog zida i biti obnovljen u novom kontekstu. Joseph Rotschild, primjerice, sve te zemlje i dalje naziva “Istočnom srednjom Europom”, a Roger Crampton podsjeća na međuratni pojam “*Zwischenländer*”, koji nije bio samo oznaka njihova fizičkog bivanja između Sovjetskog Saveza i demokratskog svijeta nego i *tehnički termin* koji je pokrivaio njihovu (rekao bi Kundera) “kulturnu vezanost za Zapad i političku za Istok Europe”. Taj utjecaj s obje strane stvorio je, vjeruju i Rotschild i Crampton, poseban tip političke kulture i specifičan sustav političkih institucija, koji dopušta zaključiti da se i dalje radi o jednoj cjelini, koliko god razlike među pojedinim zemljama izgledale značajnima.

Drugi autori, međutim, odbacuju ideju o “jednoj košari”, dijeleći zemlje nekadašnjeg Istoka na više regionalnih skupina. Tih je potencijalnih skupina mnogo: samo bi zemlje nekadašnjeg Sovjetskog Saveza mogle biti razvrstane na “baltičke zemlje”, “nuklearne sile”, “srednjoazijske zemlje” i samu Rusiju, a nekadašnja bi Istočna Europa sad bila “Istočna srednja Europa” i/ili “Jugoistočna Europa” (Balkan). Takva podjela puno više odgovara političarima u zemljama koje svakako nastoje izbjeći “lošiju” i smjestiti se u “bolju” skupinu (štogod pojmovi “bolje” i “lošije” njima značili).

Ian Jeffries, urednik knjige *Problems of Economic and Political Transformation in the Balkans*, pripada toj drugoj grupi autora. U toj (ove godine objavljenoj) knjizi on polazi od teze da su balkanske zemlje u tranziciji (Rumunjska, Bugarska i Albanija, a potom — iako različita od njih — i Jugoslavija, odnosno njezine države nasljednice) zasebna cjelina, koja se značajno razlikuje od zemalja istočne srednje Europe (Mađarske, Poljske,

Slovačke i Češke). Štoviše, zaključuje Jeffries, zemlje Balkana imaju više sličnosti s nekadašnjim sovjetskim republikama, posebno s Rusijom, Bjelorusijom i Ukrajinom, nego s ostalim nekadašnjim “narodnim demokracijama”. Preuzimajući tu tezu, jedan od autora ove knjige — Anders Aslund — u svom uvodnom tekstu o balkanskoj transformaciji u komparativnoj perspektivi kaže da se zemlje Balkana od srednjoeuropskih novih demokracija u tranziciji razlikuju prije svega po snažnom i neprevladanom “kvazimark-sističkom” pristupu ekonomiji i politici. U njima još nije napušten model mišljenja i političkog djelovanja tipičan za marksistički pristup tim sferama. Knjiga je ne samo pisana nego i objavljena prije nego što su u Rumunjskoj i Bugarskoj na vlast došle antikomunističke stranke i lideri (na izborima u studenome 1996.), pa će se tek nakon nekog vremena moći vidjeti hoće li takva ocjena preživjeti test novih okolnosti.

Knjiga je kolekcija deset tekstova: dva o Rumunjskoj, dva o Albaniji, dva o nekadašnjoj Jugoslaviji, jedan o Bugarskoj, jedan komparativni o Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji, jedan o nacionalizmu na Balkanu i uvodni tekst o balkanskoj transformaciji. Autori tekstova su Anders Aslund, Per Ronnas, Andrei Musutescu, Michael Wyzan, Gramoz Pashko, Őrjan Sjöberg, Alan Smith, Ivo Bićanić, Will Barlet, te Robert Bideleux i Ian Jeffries.

Knjiga je koncipirana vrlo dobro. Pisana je laganim stilom, tako da oni koji nisu stručnjaci ni za ekonomiju ni za politiku regije mogu u njoj naći korisnih obavijesti. Tri su teksta osobito dobra: tekst Andreia Musutescua o promjenama u partijskom sustavu Rumunjske između 1989. i 1994., tekst Alana Smitha o problemima tranzicije u tržišnu ekonomiju u Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji, te tekst Ive Bićanića o ekonomskim razlikama u zemljama nasljednicama Jugoslavije.

Musutescuov tekst je ozbiljna i koncizna studija, koja izvrsno objašnjava bit promjena u Rumunjskoj pojmovima koje zapadni politolozi razumiju. Musutescu pokazuje da se politički sustav jedne vrlo neobične zemlje može analizirati i objasniti uobičajenim i poznatim kategorijama, kao što su: kompetitivnost i konsenzualnost, strateški i operativni izbor, satelitske i "partije u sjeni" (*shadow parties* — taj pojam je inovacija za teoriju političkih stranaka), partije-pokreti i višestruka fragmentacija partijskog prostora. Posebno je koristan (i za druge zemlje regije upotrebljiv) Musutescuov popis izvora legitimacije stranaka u Rumunjskoj. On ih navodi sedam: 1) povijesna uloga stranaka; 2) karizmatička legitimacija njenih lidera; 3) doktrinarna legitimacija; 4) aktivistička legitimacija; 5) reprezentacijska legitimacija; 6) institucionalna legitimacija i 7) vanjska (inozemna) legitimacija. Svakako, Musutescuov tekst bez sumnje može konkurirati za sam vrh onoga što je o Rumunjskoj u tranziciji dosad napisano.

Smithov tekst objašnjava sukobe oko strategije ekonomske i političke tranzicije kao sukobe neoliberalnih i gradualističkih snaga. Zemlje reformirajućeg Balkana nisu bile u stanju, ili nisu mogle, primijeniti neoliberalne "šok-terapije" na način na koji su to učinile zemlje srednje Europe.

Napokon, Bičanićev tekst pokazuje kompleksnost ekonomske tranzicije u Jugoslaviji (u razdoblju fragmentacije, od 1988.-1991.), te u zemljama koje su je naslijedile. Markovićev program, kaže Bičanić, nije bio tek reformistički, nego tranzicijski. Nasuprot ocjenama da je nedostatak ekonomskih reformi vodio destabilizaciji bivše Jugoslavije, Bičanić formulira vrijedan zaključak da je "ekonomska tranzicija (bila) glavni destabilizirajući proces koji je po sebi vodio u veću popularnost 'uradi sam' politike" u toj zemlji.

Knjiga Iana Jeffriesa je (bez obzira na to što joj sva poglavlja nisu jedna-

ko uspješna kao ova tri) vrijedna analiza ekonomske i političke tranzicije na Balkanu, pa vrijedi biti pročitana.

Dejan Jović

Recenzija

Alexis de Tocqueville

Stari režim i revolucija

Politička kultura, 1994., Zagreb, str. 275

Djelo Alexisa de Tocquevillea, francuskog liberalnog mislioca prve polovice 19. st. relativno je nepoznato u Hrvatskoj. Stanovite su spoznaje dostupne iz pojedinih izdanja povijesti političkih ideja. Premda je djelo prevedeno tek 1994. godine, sam naslov u svojoj francuskoj verziji (*l'Ancien Régim*) odavno je prisutan u socijalnoj teoriji, pa i novinstvu kod nas.

Samo djelo *Stari režim i revolucija* drugo je najvažnije Tocquevilleovo djelo (pored slavne *Demokracije u Americi*). Prvi dio knjige pojavio se 1856., dok je drugi ostao u rukopisu, nedovršen. Tijekom zime 1850.-1851. Tocqueville je odlučio pisati novu knjigu koja se trebala baviti vladavinom Napoleona Bonapartea I. Ovo bi mu omogućilo, kako je tada mislio, komparaciju sa situacijom u Francuskoj nakon veljače 1848., kad se očekivao državni udar Napoleona III. Međutim, Tocqueville odustaje od toga, u korist istraživanja korijena revolucije iz 1789. Da bi shvatio revoluciju, nastoji istraživati "stari režim." Kao polaznu točku uzima svoj esej *Društveno i političko stanje u Francuskoj prije revolucije* iz 1836., u kojem je ustvrdio da je Francuska već u 18. st. bila moderna nacija, najnaprednija u tadašnjoj Europi. Ovaj za-

ključak izveo je na osnovi socijalne strukture i tipa uprave, koja je obilježila Francusku toga vremena. Najveći dio teorijskog aparata uzima iz tzv. velike rasprave što se vodila 20-ih godina prošlog stoljeća, a glavnu su ulogu imali tzv. *Doctrinaires*, Roger-Collard, Barante i Guizot, poznati liberali toga vremena.

Tocqueville je pohadao Guizotova predavanja i bio je pun poštovanja za Rogera Collarda, koji je vodio liberalnu oporbu ultraroyalističkoj vladi. Drži se kako je razdoblje restauracije imalo paradigmatički značaj za Tocquevillea. Liberali su u raspravi s rojalistima željeli pokazati kako je rojalistički plan povratka na stari režim neodrživ, upravo zbog promijenjene socijalne i ekonomske situacije u društvu. Liberali su se morali boriti na dvije fronte: (1) obraniti demokratski smjer društvenih promjena (tj. inzistirati na jednakosti, odnosno boriti se protiv povratka feudalnih povlastica) i (2) kritizirati tiraniju države. Njihovo je nastojanje također usmjereno propitivanju odnosa društvene promjene i promjene oblika političke vladavine. Oni nisu izvodili neku posebnu ljudsku prirodu i iz nje deducirali odgovarajući odnos države i društva. Interes im je više usmjeren na konkretnu, povijesnu situaciju u Francuskoj. Ovakav stav i polazišna točka iz odnosa političke i ekonomske promjene dovodi ih do teorije o neizbježnosti kretanja iz aristokratskog u demokratsko društvo. Metodologijski par aristokratsko društvo — demokratsko društvo prihvaća kasnije i Tocqueville. Liberali restauracije posebno ističu društveno ujednačavanje, ili "atomizaciju" koja je rezultat procesa centralizacije. Izraz "atomizirano društvo" prvi je upotrijebio Roger-Collard, opisujući društvo izloženo neograničenoj vladavini birokracije tako što su uklonjene stare, posredničke institucije. Rezultat ovog procesa bilo je ukidanje svake lokalne samouprave. Te je nalaze prihvatio i Tocqueville, ali je

već prije uočio važnost komparativne metode.

Vodeći se prijašnjim iskustvima, počeo je proučavati institucije i razvoj Njemačke, jer "tko god proučavao i gledao samo Francusku, nikad neće, usudujem se reći, razumjeti ništa u Francuskoj revoluciji" (str. 30).

U eseju iz 1836. godine pokazuje pod utjecajem "velike rasprave" kako je engleska aristokracija povezana s građanstvom radi ograničavanja vlasti kralja, dok je u Francuskoj došlo do saveza kralja i trećeg staleža na štetu plemstva. Posljedica je ovog saveza ukidanje lokalnih sloboda u Francuskoj. Centralizacija je, po Tocquevilleu došla potpuno neplanirano, jer se u jednom trenutku nametnula kao jedino rješenje, nakon što su stare, korporativističke institucije ukinute. Za razliku od eseja iz 1836., u knjizi *Stari režim i revolucija* Tocqueville ima veći interes za učinke te centralizacije, dok su njezini uzroci (socijalni konflikt) potpuno u drugom planu. Zanima ga mnogo više učinak reformiranog sustava uprave, koji po njemu produbljuje klasne sukobe, razdvaja klase i sprečava isticanje jasnoga političkog programa protiv kralja. Tocqueville knjigu dijeli u tri dijela, koji su bez posebnih oznaka.

U prvom dijelu postavlja pitanje, zašto revolucija baš u Francuskoj? Odgovara na pogrešne interpretacije revolucije, koje ne mogu uhvatiti bit problema. Za njega je revolucija prije svega politički fenomen, koji označava kraj jednoga procesa, a nikako početak. Ona ozakonjuje već davno postojeće činjenice u društvenoj i ekonomskoj sferi, jačajući "snagu i pravo javne vlasti" (str. 31).

U drugom dijelu analizira prirodu i posljedice centralizacije u Francuskoj. Ovo temelji na tezi iz prvog dijela, kako "ljudi 1789. bijahu srušili zgradu, no temelji su joj ostali nedirnuti u dušama njezinih rušitelja" (str. 72).

Recenzija

U trećem dijelu nastoji prikazati pogubnu ulogu filozofa i njihovih knjiga za široke mase. Filozofi i knjige bili su relevantni jer "Francuska odavno bijaše najpismenija od svih europskih nacija" (str. 126). Temeljni problem koji se tada nametnuo bio je u tome što su svi ti filozofi mislili "da složene i ovještale običaje, prema kojima se ravna društvo njihova vremena, valja zamijeniti jednostavnim i elementarnim pravilima što ih nadaju um i prirodni zakon" (str. 127). Tocqueville uočava kako su ove ideje ovladale gomilom "do te mjere da su opće i apstraktne teorije o naravi društva postale temom dnevnih čavrljanja dokolčićara" (str. 127). On kritizira ovu pojavu i pristaje uz drugu koncepciju društvene promjene, čije je ishodište u drukčijem shvaćanju liberalizma, jer inzistira na korištenju i produbljivanju učinaka ograničenja moći vladara.

Zaključno, Tocqueville ne uspijeva odgovoriti do kraja na pitanje — zašto revolucija, ako je postojao proces kontinuiteta? Zašto je sve to naprosto ispalo iz kolosijeka? Možda se odgovor nalazi u snazi egalitarne ideologije koja je ovladala masama? Kako bilo da bilo, Tocquevilleova knjiga i danas pobuđuje veliko zanimanje, pa je tako koristi i socijalni teoretičar Albert Hirschman, da bi razradio svoju tezu o uzaludnosti, propitujući suvremenu konzervativnu političku teoriju. (*A. Hirschman, The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1991.). Hrvatsko izdanje Tocquevilleove knjige opremljeno je instruktivnim pogovorom zagrebačkog sociologa Rade Kalanja, koji omogućuje pristup djelu širem čitateljstvu.

Tonči Kursar

Bibó-Huszár-Szücs

Regije evropske povijesti

Naprijed, Zagreb, 1995., str. 228

U izdanju *Naprijeda* — Biblioteka "Povijest i historija" — izašla je iz tiska potkraj 1995. knjiga pod naslovom *Regije evropske povijesti*. Riječ je o zbirci studija trojice mađarskih autora druge polovice XX. st. Istvánu Bibóu, Tiboru Huszáru i Jenőu Szücsu, koji se bave pitanjima europskoga društvenog, političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja, s posebnim naglaskom na istočni dio srednje Europe. Najznačajniji među njima svakako je István Bibó. Taj se mađarski politolog bavio proučavanjem društveno-političke povijesti Europe, a najznačajniji su mu radovi studija "Bijeda istočnoeuropskih malih država" iz 1946., te magnetofonski zapis "Smisao evropskog društvenog razvitka", izgovoren tijekom 1971. i 1972.

Zbirka *Regije evropske povijesti* donosi prvo spomenuti Bibóov rad, ali prije nego što nešto kažemo o njemu potrebno je razmotriti ključni pojam cijele studije, a to je pojam "Istočne Europe". Sasvim je jasno da svrstavanje Mađarske, Poljske i Čehoslovačke u istočnu Europu nema nikakvo opravdanje s geografske točke gledišta, dok se političko-blokovska podjela Europe na "Istok" i "Zapad" u vrijeme pisanja Bibóove studije jedva nazire. Moguće je, doduše, koristiti izvorne geografske pojmove tako da oni ne odgovaraju zemljopisnoj stvarnosti, pogotovo ako to olakšava znanstvenu analizu, no tada je za to potrebno dati i objašnjenje. Bibó to čini kad obrazlaže protezanje pojma "Zapad" na geografski sjever Europe. Naime, Skandinavija se kulturno, politički, ekonomski, itd., potpuno integrirala sa

zemljama na zapadu, pa oni zajedno čine "Zapad". Problem nastaje kad analiza krene prema istoku, pa tako možemo pročitati kako Bibó srednjom i istočnom Europom naziva prostor između Rajne i Rusije, da bi kasnije, doslovce u zadnjoj rečenici svoje studije, pojasnio kako teritoriju Njemačke smatra srednjom Europom, a teritoriju malih nacija istočno od nje — istočnom Europom.

Ovako iskrivljavanje pojmova pretjerano je, pa čak i ako, kao Bibó, Rusiju smatramo "isključenom" iz Europe. Svako tko misli drukčije, trebao bi mirno prijeći preko redaka u kojima piše kako se npr., austrijska pokrajina Burgenland ili mađarski gradić Sopron analaze u "istočnoj Europi". No, kako će se razlozi za geopolitičku pojmovnu analizu javiti i prilikom razmatranja Szűcsove studije, sada je potrebno dati prikaz Bibóovog djela, čiji već naslov — "Bijeda istočnoevropskih malih država" — ukazuje na njegovo poimanje povijesnog tijeka na dotičnom dijelu kontinenta. No smatramo li, kao što to autor čini, kako tijek povijesti, odnosno određene njezine epohe, imaju neki svoj cilj (ne u "hegelovski" apstraktnom, već "društveno-politički" konkretnom smislu), tada umjesto o povijesnom tijeku možemo govoriti o povijesnom razvoju. U tom slučaju postaje moguće govoriti o više ili manje povijesno razvijenim državama i regijama, pa to čini i Bibó, podijelivši Europu prema "stupnju" društveno-političkog razvoja. Kriterij za ocjenu stupnja toga razvoja jest uspješnost u stvaranju moderne i demokratske nacionalne države, a za ocjenjivanje stupnja uspješnosti kriteriji su duljina vremena i napor, tj. žrtve, potrebni da bi se takva nacija i njezina država stvorili.

Današnje su europske nacije, smatra Bibó, uglavnom oblikovane između 5. i 11. st. Dakle, Bibóovo razumijevanje pojma nacije povijesno je obuhvatnije od uobičajenog, prema kojemu ovaj označava zajedništvo osvijesteno od

cjeline naroda kao nositelja političke suverenosti. Takvo poimanje i omogućuje Bibóu da zaključi kako su današnje europske nacije nastale između 5. i 11. st., s tim da je do 1789. nositelj nacionalnog zajedništva bilo plemstvo. Francuska revolucija ona je prijelomna točka s koje na povijesnu scenu stupa treći stalež, a povezivanjem demokracije i nacionalizma nacija se kao zajednica širi na cijeli narod te time pojam nacije i dobiva svoje moderno značenje. Problem bi ovdje jedino mogla biti nizozemska i engleska nacija, koje su (u modernom smislu) općenito smatrane najstarijima. Bibó, međutim, u skladu sa svojim razumijevanjem pojma, najstarijom nacijom u modernom smislu smatra francusku, a nizozemsku naciju navodi kao jedan od izuzetaka jer nije nastala između 5. i 11. st., nego tijekom nizozemskog oslobodilačkog rata (16. st.). To zaista jest tako, ali nije točno da nizozemska nacija nije to bila u modernom značenju prije francuske, što također vrijedi i za englesku naciju. Posebno je ova potonja idealan primjer postupnog i relativno mirnog konstituiranja nacije kao zajednice svih građana, pa je to i jedan od razloga što je u engleskom slučaju puno teže odrediti točno vrijeme konstituiranja nacije, nego gdje (moderna) nacija nastaje kao rezultat određenog kratkotrajnog procesa, ili bolje rečeno — događaja (revolucije), koji može imati dublje uzroke, ali je, kako Bibó kaže, "eruptivnog" karaktera.

U srednjoj je Europi riječ o nečemu drugom. Tu se ta preobrazba odvijala, a odvija se još i danas, u "serijama pravih katastrofa", jer ovdje nije dovoljna samo jedna "erupcija". U ovim procesima konstituiranja (moderne) nacije, neke od njih, smatra Bibó, ojačaju, dok druge proživljavaju materijalnu i moralnu krizu, koja može poprimiti takve razmjere da njihov razvoj "u cjelini zađe u slijepu ulicu". Upravo se o tome radi u slučaju srednjoeuropskih ili, po Bibóu,

“istočnoeuropskih zemalja”, od kojih studija “Bijeda istočnoeuropskih malih država” obrađuje slučajeve Poljske, Čehoslovačke i Mađarske.

Povijest je na tom prostoru utjecala na činjenicu da navedene zemlje nisu dočekale završetak 18.st. i prodor demokratskog nacionalizma u jasno određenim državnim okvirima, što je bio jedan od preduvjeta uspjeha toga prodora na Zapadu. Poljska, Mađarska i Češka dio su Habsburške Monarhije, državne tvorevine koju Bibó smatra glavnim uzročnikom deformacije oblikovnog procesa nacionalnih država u srednjoj i istočnoj Europi. Razlog tome je što moderna demokratska i od nje neodvojiva nacionalna ideja ne bi mogle u takvom konglomeratu uspjeti, osim ako se ne bi okrenule k svakom pojedinom etnicitetu (tj. “staroj naciji”). A taj se okret zaista i dogodio. Međutim, demokratska nacionalna ideja, njezino oživotvorenje, bilo je prijetnjom održanju Monarhije, te se ona tome odupirala. Monarhija je raspolagala gotovo svom “infrastrukturuom” potrebnom za izgradnju moderne države i nije je htjela samo tako ispustiti iz ruku. U takvoj su se situaciji novi nacionalni pokreti, budući da do vrha “piramide” nisu mogli dospjeti, morali okrenuti njezinoj “bazi”, pa se svaka takva baza, odnosno narod, morao prema nekom kriteriju razgraničiti s ostalima. U toj je situaciji kao razlikovni kriterij uveden jezik, čime se u srednjoj Europi dogodila jedinstvena pojava — jezični nacionalizam.

Problem nastaje kad povijest sama nije u mogućnosti odrediti granice između “uskrslih” nacija. Tada jezično zajedništvo postaje političkim kriterijem teritorijalnog razgraničavanja, što uglavnom dovodi do žestokih sporova, koji često prerastaju u ratove kao “serije” katastrofa, a to je onda “glavni izvor svih političkih histerija srednjoeuropskih i istočnoeuropskih nacija”. Te političke histerije rezultat su traumatičnog proživljavanja nasilničkog rastakanja

državnog teritorija, koje se odvijalo u 19. i prvoj polovici 20. st. Bibó, doduše, priznaje da su tri male nacije često puta opravdano osjećale kako im je Europa dužnik, ali ih ipak osuđuje, ponekad i pregrubo, za sitničavi, agresivni i antidemokratski nacionalizam. One su morale, tvrdi Bibó, prihvatiti nužnost datog trenutka, spoznati logiku povijesti i prihvatiti djelomično okrnjenje povijesnog teritorija, odricanjem od dijela nastanjenog pretežno inojezičnim manjinama, kako bi usprkos toj visokoj cijeni zaustavili “lančani” niz povijesnih trauma kao glavnog uzročnika srednjoeuropskog zastoja u razvoju. Uvjet za izlaz iz “slijepe ulice” teritorijalnih suprotstavljanja bilo je dosljedno isctavanje jezičnih, tj. etničkih okvira, bez obzira na povijesna prava, pa i po cijenu zemljopisne ili gospodarske apsurdnosti tako stvorenih granica. Kako se u vrijeme pisanja ove studije vode pregovori o novom ustroju granica, razumljivo je i Bibóvo nuđenje recepta za rješavanje spornih graničnih pitanja. Postavlja se, međutim, pitanje je li Bibó želio pomoći svim nacijama srednje i istočne Europe da “pronađu izlaz iz slijepe ulice” ili je samo želio utjecati na poboljšanje mađarskog položaja u pregovorima, budući da se veliki dio mađarskog govornog stanovništva nalazio izvan Mađarske. Odgovor neka pronađu sami čitaoci Bibóve studije, no činjenica je da bi eventualna točnost druge postavke utjecala na drukčije razumijevanje ovog djela.

Pomoć pri razumijevanju drugog od dva najznačajnija Bibóova djela, magnetofonskog zapisa “Smisao evropskog društvenog razvitka”, pruža nam Tibor Huszár, Bibóov bliski suradnik i dobar poznavatelj njegova znanstvenog opusa. Uostalom, Huszár je i priredio *Odabrane studije* — trotomno djelo, u kojem su svi važniji Bibóovi tekstovi i u kojem je on autor opsežnog pogovora. Dio tog pogovora čini tekst pod naslovom “Studija Bibó Istvána — Smisao evropskog društvenog razvitka

— u svjetlu povijesne prosudbe”, koji čini drugi dio zbirke *Regije evropske povijesti*. Huszárovoj studiji cilj je učiniti kritičku valorizaciju Bibóovog djela, kako s teorijskog tako i s metodološkog aspekta, a budući da je riječ o djelu koje obuhvaća tisućljeća europske povijesti — to je moguće učiniti jedino razmatranjem pojedinih, po Huszárovom mišljenju, spornih točaka. Te su točke, npr., prenaplašavanje uloge Crkve pri razmatranju europskog feudalizma i, u interesu dobivanja modelskih primjera, pojednostavljeno opisivanje engleskog i nizozemskog, tj. francuskog tijeka preobrazbe iz staleškog u građansko društvo, gdje je u prvom slučaju, smatra Huszár, prenaplašena okolnost kontinuiteta, a u onom drugom — diskontinuiteta i disharmonije.

U posljednjem dijelu svoje studije Huszár kritički razmatra i Bibóov odnos prema marksizmu, ističući brojnost primjedaba koje mu je moguće uputiti, ponajprije zbog njegova iskrivljenog i “neautentičnog” tretiranja Marxovih i Lenjinovih tekstova. Vjerojatno je istina da je na ova Huszárova razmatranja stanoviti utjecaj imala i, tada u Mađarskoj važeća, ideologija realsocijalizma, kao što sugerira Igor Karaman, pisac predgovora ovoj zbirci. No, samostalnu prosudbu Huszárove studije moguće je učiniti samo vrsnim poznavateljima Bibóovog djela, pa je ona zato njima i namijenjena.

Treće djelo koje donosi zbirka *Regije evropske povijesti* jest studija mađarskog povjesničara Jenőa Szücsa, pod naslovom “Oris triju povijesnih regija Evrope”. Riječ “oris” se rijetko pojavljuje u hrvatskom jeziku, a njezino značenje odgovara onom riječi “opis”, “crtež” ili “skica”. Tako i Szücs samo skicira granice europskih regija, jer one ne mogu biti određene geodetskom preciznošću. Oko 800. pojavljuje se prva važna granična linija, koja dijeli zapadnu Europu od njezina ostatka, a to je istočna granica Karolinškog car-

stva. Tada se još ne upotrebljava pojam “zapadna Europa”, no kad se on u 13. st. počinje upotrebljavati, tada je već granična linija pomaknuta prema istoku i proteže se “od područja donjeg Dunava prema gore, do istočnih Karpata, pa dalje na sjever preko područja koja dijeli... poljsku od ruske zemlje”. Oko 1500. dolazi do povlačenja granice natrag prema zapadu, pa se ona s velikom točnošću poklapa sa starom granicom iz 800., a vrlo sličnu liniju — produženu od Baltika do Jadrana — povlače u našem stoljeću Staljin, Churchill i Roosevelt. Prostor između tih dviju linija tvori zasebnu povijesnu regiju i njoj Szücs daje naziv “srednjoistočna Europa”. Taj naziv, za razliku od potpuno netočna Bibóovog termina “istočna Europa”, možemo prihvatiti, ali samo uz neke napomene. Naime, povijesna regija o kojoj Szücs govori nije geopolitička cjelina. Čini je prostor koji nazivamo “srednja Europa” i njezine se zapadne granice poklapaju s većim dijelom zapadne granice današnje Njemačke. Ona jest politički, ekonomski i kulturno integrirana sa Zapadom, no zemljopisno pripada srednjoj Europi. Szücs jednom spominje granicu na Rajni, kad kaže da bi se već na razmeđu tisućljeća istočno od te rijeke moglo uočiti opadanje gustoće elemenata zapadnjačke strukture. Linija na Rajni izdvaja tako već od samog početka iz pojma “Zapada” klicu “srednje Europe”. To je jedan od rijetkih slučajeva da Szücs koristi pojam “srednja Europa” i, premda je gustoća rasprostranjenosti elemenata zapadnjačke strukture u Njemačkoj dostigla, ako ne i prestigla, onu u ostalim dijelovima zapadne Europe, pojam “srednjoistočna Europa” možemo prihvatiti samo kao oznaku za istočni dio srednje Europe. Dakle, granice “povijesnih” i “geopolitičkih” europskih regija međusobno se ne poklapaju, osim one između “srednje...” i “istočne Europe”.

Razmatrajući genezu Zapada, Szücs zaključuje kako je ona bila neobična u tom smislu što je oblikovanje početne strukture sustava, između 6.-8. st., obilježila njezina dezintegracija, koja se ogledala u "civilizacijskom nazadovanju, reagrarnizaciji i bezvlašću usred političke anarhije". Ovo posljednje omogućilo je stvaranje brojnih autonomnih gradova, tj. "malih krugova slobode", što je termin koji je Szücs preuzeo od Bibóa. Kasnija je integracija Zapada, te dinamika njegova razvoja upravo omogućena ovom početnom dezintegracijom. Toj integraciji pridonio je nastanak (9. — 11. st.) i razvitak vazaliteta, koji je bio drukčiji od svih dotadašnjih, ponajprije zato što "nije stao uz državu ili joj se potčinio, nego je u stvari stao na njezino mjesto". Ovo prvobitno razdvajanje "države" i "društva" ostalo je jednim od osnovnih obilježja Zapada. Gospodarski razvoj u 12. i 13. st. svoju dinamičnost uvelike dužuje i autonomiji društvene sfere iz koje se sve više diferenciraju pojedini staleži, pa početkom 14. st. počinju funkcionirati staleške skupštine. Stvaraju se uvjeti za državnu integraciju, što pogoduje jačanju monarhijske vlasti, koja ujedno uživa i podršku Crkve. No, prva kriza feudalizma (1300. — 1450.), smatra Szücs, nazaslužnija je za uspostavu apsolutnih monarhija, jer je za njezino prevladavanje bilo nužno postavljanje države iznad društva. Ovakvo stanje stvari na Zapadu je bilo privremeno, a okončano je kada je "Francuska revolucija zaključila zapadnu parabolu apsolutizma".

Na Istoku je situacija bila drukčija. Nakon raspada Kijevske države i dvostoljetne mongolske vladavine ruskom zemljom, u 15. st. stoljeću započelo njezino okupljanje, te širenje u dubinu Azije. Apsolutizam uspostavljen u Rusiji nije bio samo prolazna faza kao na Zapadu, nego "trajni oblik opstojnosti što je integrirao čitavu Istočnu Europu". Apsolutizam na Istoku bio je sam sistem. Na prostoru srednjoistočne Europe društvena struktura pokazuje

sličnost s onom na Zapadu, ali razlika je u tome što je isti proces nadogradnje strukturnih elemenata na Zapadu trajao gotovo 500 godina (9. — 13. st.), a u srednjoistočnoj Europi, kao posljedica zakašnjelog "takeoffa", trajao je samo jedno i pol stoljeće. Zbog toga su, kaže Szücs, "ti oblici ostali ponegdje neorganski krnjima ili sirovima, a ponegdje opet predimenzioniranima ili hibridnima". Kako je Zapad ovdje uvijek služio kao uzor, tako je u cilju njegova sustizanja puno veću ulogu imala modernizacija provedena "odozgo", što je upravo suprotno od situacije u zapadnoj Europi. Na prostoru srednjoistočne Europe se, zbog utjecaja iz dviju krajnjih regija, nije oblikovao jedinstveni model. No, razmatranje pojedinih primjera navodi uvijek na isti zaključak, a taj je da se u srednjoistočnoj Europi, pod istočnoeuropskim uvjetima, oblikovala "dominantna, ali manjkava zapadnjačka struktura". Takvu hibridnu strukturu zadržala je i Habsburška Monarhija, u čijem se sastavu našao veliki dio srednjoistočne Europe. Szücs ovdje, na Bibóovom tragu, zaključuje kako u Monarhiji nije bila moguća konstitucija (modernih) nacija, a raspad toga carstva samo je donio još veće nered. Time Szücs završava svoj izuzetni prikaz "povijesnih" europskih regija, jer je ovo točka s koje Bibó počinje podrobno praćenje sudbine srednjoistočne Europe, regije kojoj pripada i Hrvatska — politički cjelovito, a geografski većim dijelom — i koja danas, nakon okončanja gotovo polustoljetnog komunističkog "mraka", okrenuta prema Zapadu, pokušava naći izlaz iz "slijepe ulice". Za što lakše nalaženje toga izlaza nužno je poznavanje vlastite povijesti, kao i povijesti ostalih europskih regija. Veliki doprinos tome svakako je zbirka *Regije evropske povijesti*.

Tomislav Lamut